

Н. В. Глушко, аспірант лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України;

М. О. Супрун, професор кафедри пенітенціарної педагогіки та психології Інституту кримінально-виконавчої служби, доктор педагогічних наук, професор

ДЕЗАДАПТАЦІЯ ПІДЛІТКІВ: ПРИЧИНИ Й НАСЛІДКИ

Проаналізовано основні причини виникнення дезадаптації підлітків, виділено основні наслідки такого процесу.

***Ключові слова:** дезадаптація; соціальна дезадаптація; шкільна дезадаптація; старші підлітки.*

Беззаперечним є той факт, що підлітки – це найближче майбутнє країни, її майбутні трудові ресурси, важливий потенціал її сталого розвитку.

Проте підлітковий вік є найбільш складним періодом розвитку особистості. Саме цей період є сприятливим як для прогресивного становлення підлітка (формування системи моральних цінностей, переконань, пошуку свого місця в дорослому світі, у професійній діяльності), так і для розвитку відхилень у цьому процесі. Так, викликає тривогу той факт, що значна кількість підлітків з соціальних, психологічних, фізіологічних причин не в змозі адаптуватися до умов соціуму (школи, сім'ї, групи ровесників), що унеможливує адекватне шкільне навчання і взаємодію з навколишнім середовищем. Як наслідок, саме вони поповнюють лави неповнолітніх бродяг (щороку 12 тис. дітей потрапляють до притулків за бродяжництвом), неповнолітніх злочинців (злочинність серед учнів торік зросла на 24,3 %, порівнюючи з попереднім роком), неповнолітніх наркоманів (вік першої спроби ін'єкційних наркотиків зменшився до 13–15 років, кількість нових ВІЛ-інфікованих серед споживачів наркотиків віком 15–19 років зросла майже втричі) [1, с. 11]. Проблема дезадаптації старших підлітків є однією з найбільш серйозних соціальних проблем,

яка вимагає негайного продуктивного розв'язання як на теоретичному, так і на практичному рівнях.

Питання соціального розвитку прийдешнього покоління завжди були у центрі уваги науковців. Теоретичне підґрунтя для розв'язання цієї проблеми розроблено у працях Б. Алмазова, Б. Ананьєва, П. Блонського, В. Кащенко, І. Кона, А. Макаренко, В. Сухомлинського, Д. Фельдштейна, Т. Шацького та ін. Питання соціальної дезадаптації вивчали Е. Александровський, С. Белічева, В. Каган, С. Кононенко, Н. Лусканова, В. Татенко та ін. Проблемам шкільної дезадаптації, її психологічним детермінантам, емоційним та соціально-психологічним чинникам присвячені праці Н. Вострокнутова, Н. Максимової, В. Трубникова, Г. Федоришина та ін. Проте, незважаючи на значну увагу педагогів, психологів, соціологів до процесу соціального становлення особистості, розв'язання проблеми дезадаптованих старших підлітків потребує подальшого розроблення.

Метою цього наукового пошуку є дослідження причин і наслідків дезадаптації підлітків та пошук умов для здійснення реабілітаційного процесу.

Перш ніж говорити про дезадаптованих підлітків, слід визначитися з поняттям “дезадаптація”. *Дезадаптація* – це термін протилежний адаптації (процесу пристосування індивіда до умов навколишнього середовища), суть якого виявляється у невідповідності соціопсихологічного і психофізіологічного статусу людини вимогам ситуації життєдіяльності, що не дає їй змогу адаптуватися до умов середовища [2, с. 118].

Якщо говорити про підлітків, то дезадаптовані підлітки – це діти віком від 10 до 15 років, які внаслідок дії різних складних соціальних умов, обставин життя та індивідуального розвитку не можуть адаптуватися до умов середовища життєдіяльності (навчального закладу, сім'ї, групи ровесників), у результаті чого неспроможні виконувати свої соціальної ролі, що виявляється в порушенні взаємодії із середовищем, у несформованості комунікативної культури, неадекватній самооцінці, високому рівні тривожності, негативному ставленні до навчання і школи взагалі, порушенні емоційно-мотиваційної спрямованості.

Процес дезадаптації підлітків має складний комплексний характер. Розглядаючи причини його виникнення і розвитку,

маємо враховувати біологічні, психологічні та соціальні чинники. До біологічних чинників, які спричиняють дезадаптацію, належать інвалідність, відставання у фізичному розвитку, хронічні захворювання (за даними державної медичної статистики відсоток здорових дітей такої вікової категорії не перевищує 3–5 %). Негативна тенденція погіршення стану здоров'я саме в підлітковому віці збігається з процесом статевого дозрівання, що пов'язано з особливостями функціонування організму на тлі нейрогормональної перебудови, зниженням адаптаційних можливостей, сталості до ушкоджуючої дії чинників середовища. Упровадження новітніх педагогічних технологій без урахування можливостей організму підлітка створюють додаткові передумови для погіршення соматичного і психічного здоров'я. Збільшується кількість маскованих форм депресивних невротичних розладів із різними формами девіантної поведінки (яка спостерігається у 80 % таких підлітків). Психічні неспсихотичні розлади реєструються у третини підлітків, що у два з половиною рази вищі ніж десять років тому [3, с. 48–53]. Працездатність учнів у підлітковому віці знижується на 60 %, якість роботи на 10 %, збільшується кількість помилок під час виконання навчальних завдань [4, с. 24].

Фізіологічні зміни в організмі підлітка призводять до численних емоційних порушень: вони бурхливо сприймають дрібні зауваження, діють наперекір, дуже образливі, не завжди швидко реагують на звернення, часто не виявляють інтересу до важливих подій та байдужі до оцінювання їх дорослими. Для них характерні часті перепади настрою. Саме ці риси підлітка зумовлюють проблеми у взаєморозумінні з дорослими у школі та сім'ї.

До психологічних чинників, які впливають на дезадаптацію, належать: особливості уваги, пам'яті, інтелекту підлітків, деформація мотиваційної сфери, акцентуації характеру, несформованість способів соціально прийнятної поведінки, педагогічна запущеність. Поділяємо думку Н. Максимової про те, що незадоволення базових потреб дітей є основою дезадаптації. Саме потреба в позитивному оцінюванні дорослих, у спілкуванні з ровесниками, в прагненні посісти позитивне місце в системі міжособистісних відносин колективу класу є ґрунтовними, провідними для підлітка. Невдалі спроби

їх задоволення створюють психотравмуючу ситуацію, котра через відсутність психологічної допомоги переходить в ситуацію неможливості задовольнити життєво важливі соціальні потреби. У цьому разі виявляється незадоволеною ціла низка потреб підлітка: потреба в позитивному оцінюванні значимих для нього дорослих (оскільки наслідком негативного оцінювання педагога є негативне оцінювання батьків); потреба в самоствердженні (оскільки низький рівень успішності асоціюється з недостатнім рівнем розвитку здібностей, інтелекту); потреба у спілкуванні (оскільки в підлітковому віці думка вчителя багату в чому визначає думку однокласників, а низький рівень успішності учня не сприяє поліпшенню його міжособистісних стосунків у колективі класу) [5, с. 231].

Беззаперечним є той факт, що особливості перебігу підліткового віку залежать від конкретних соціальних обставин життя дитини, її соціальної позиції у світі значимих для неї дорослих. Тому соціальні причини, здебільшого переплітаючись з психологічними та біологічними, на нашу думку, є провідними в процесі виникнення підліткової дезадаптації. Так нагальною соціальною проблемою нині є порушення прав дитини. В Україні почастишали випадки жорстокості й насильства щодо дітей: лише за останні три роки до Уповноваженого з прав людини в Україні надійшли індивідуальні й колективні звернення за підписами 7,5 тис. дітей; за останні п'ять років майже 3 тис. осіб в Україні засуджені за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, де постраждалими були діти; за даними Українського інституту соціальних досліджень, серед жінок, які здійснюють надання сексуальних послуг у комерційних цілях, 11 % становлять підлітки віком 12–15 років, 20 % – віком від 16–17 років; серед загальної кількості жертв від торгівлі людьми 10 % становлять діти віком 13–18 років [1, с. 3].

Сім'я – один із самих важливих і впливових чинників соціалізації підлітка, тому що саме в ній закладаються основи формування дитини як особистості. Вплив на дітей у сім'ї здійснюють як шляхом цілеспрямованого виховання, так і самою атмосферою, яка панує в ній. Будь-яка деформація сім'ї призводить до негативних наслідків у розвитку особистості дитини. В. Сухомлинський писав, якщо руйнуються сім'ї,

руйнується душевний спокій, рівновага дитини. Якщо цю віру зруйновано, то в дитячі душі вриваються трагедія, горе. Немає нічого більш небезпечного для сім'ї, школи, суспільства, ніж дитина – стражденна, нещасна – на руїнах своєї віри [6, с. 41].

Нині інститут сім'ї зазнає значних потрясінь через політичні, соціально-економічні негаразди, коли за межею бідності залишилась значна частина населення країни. Пошук елементарного заробітку, ненормований робочий день стали причиною того, що діти зі своїми проблемами, негараздами залишились поза увагою батьків. Аналізуючи умови проживання і виховання підлітків у малозабезпечених сім'ях, можемо констатувати, що діти позбавлені повноцінного харчування, не мають належного одягу та взуття, житлових умов, через це їх можливості вкрай обмежені: вони не спроможні задовольнити елементарні потреби в розвитку здібностей і організованому відпочинку (спортивні секції, гуртки), їм важко самоствердитись сприйнятливим способом у групі ровесників, як правило, в таких дітей страждає самооцінка. Вони відчують приниження людської гідності, потерпають від трудової експлуатації, що не може не позначитись на їх адаптації. Здебільшого вони залишають школу в пошуках способів поліпшення матеріального стану.

Поповнюють лави дезадаптованих підлітків діти з неповних і неблагополучних сімей. Виражає статистика: 2 млн 200 тис. родин в Україні неповні, майже кожна п'ята дитина із загального числа дитячого населення проживає в такій сім'ї, 93,5 % дітей з неповних сімей не мають батька, майже 3 % – матері, решта проживають у родинях без обох батьків [1, с. 7].

Саме в таких сім'ях дезадаптуючим чинником є відсутність позитивного дорослого як зразка поведінки та відсутність відчуття захищеності, пошук якого підліток здійснить у групі ровесників. Психотравмуючу ситуацію створює поява в сім'ї іншої людини (вітчима, мачухи, брата, сестри). У такій ситуації підліток відчуває себе непотрібним; відсутність уваги, емпатії до нього деформує його думку про себе, формує неадекватну самооцінку, недовіру до дорослих, породжує труднощі у спілкуванні. Це знижує мотивацію до навчання і праці, руйнує віру підлітка в позитивні життєві перспективи.

Щороку від 7 до 10 тис. дітей втрачають батьків унаслідок позбавлення батьківських прав. Дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у державі нараховується 100 700 осіб, але лише 6,8 % з них можна вважати повними сиротами, решта – це діти, які стали сиротами за живих батьків, яких позбавлено батьківських прав, які перебувають у місцях позбавлення волі, недієздатні або перебувають на лікуванні, відмовилися від дітей у пологових будинках [1, с. 8].

Діти таких батьків – так звані, соціальні сироти. Будучи найбільш вразливою категорією дезадаптованих підлітків, вони не відчують елементарної турботи про себе, психологічно й соціально не захищені, їх ніхто не любить і вони нікому не потрібні. Тому наслідки передбачувані: за неофіційною статистикою, до 70 % хлопчиків на час закінчення шкіл-інтернатів уже залучені до криміналу, кожен третій випускник потрапляє до місць позбавлення волі, кожен п'ятий поповнює лави осіб без постійного місця проживання [1, с. 8].

У нашій державі на проблему дітей – соціальних сиріт накладаються ще й проблеми дітей заробітчан (близько 200 тис. дітей проживають в Україні без батьків унаслідок їх трудової міграції). Близько 7 млн українців покинули країну в пошуках пристойного заробітку [1, с. 8]. Як правило, виховання дітей здійснюють люди похилого віку, які не в змозі забезпечити повноцінне виховання з фізичних причин.

Наступну категорію становлять неблагонадійні сім'ї, в яких проживають 169 тис. дітей [1, с. 8]. Саме в таких сім'ях діти є свідками аморальної поведінки батьків, грубощів, насильства, жорстокості, нерідко вони залучаються до кримінальної діяльності, засвоюють асоціальні форми поведінки.

Ризик дезадаптації зберігається в зовні благонадійних сім'ях, якщо в сім'ї панує:

авторитаризм, коли батьки нав'язують свою думку і волю дитині, не в змозі прийняти її думку, вимагають абсолютного підкорення, що породжує в підлітка нервозність, невпевненість у собі, низьку самооцінку;

неприйняття дитини, що виявляється в недовірі до дитини, яку не поважають, принижують і вважають не пристосованою до життя, її не люблять і навіть ненавидять. Це породжує дезорієнтацію в життєвих цілях і загальнолюдських цінностях;

бажання відгородити підлітка від усіх неприємностей, задовольнити всі його бажання, як правило, дитину посилено контролюють, породжуючи цим невпевненість підлітка у своїх діях, високий рівень тривожності;

ставлення до дитини як до кумира, генія. Батьки приносять себе в жертву дитині, а будь-яке її бажання виконують негайно. Це призводить до формування егоїзму, уседозволеності, неправомірно завищеного самооцінювання.

Підсумовуючи вищесказане, конкретизуємо головні чинники, що пов'язані з сім'єю дитини і призводять до її соціальної дезадаптації:

безпосереднє залучення дитини до кримінальної діяльності, виховання її в дусі асоціальних цінностей;

жорстоке поводження з дитиною, вчинення щодо неї насильницьких дій, жорсткі методи виховання;

недостатня увага з боку батьків до дитини, її виховання, задоволення її потреб, нехтування її інтересами;

відсутність у сім'ї матеріальних умов для повноцінного розвитку, життєдіяльності та виховання дитини;

доручення виховання дитини педагогічно некомпетентним особам (наприклад, старшим дітям), а також особам, які мають обмежені можливості щодо педагогічного впливу на дитину (особам похилого віку, сусідам, знайомим тощо);

перенесення дорослими на дитину агресії, спричиненої якимись іншими проблемами;

залучення дитини до конфліктів між батьками, конкуренція між ними через дитину, атмосфера емоційного напруження, взаємної неприязні;

неадекватний стиль виховання та порушення педагогічної позиції батьків у благополучних сім'ях (гіперпротекція, гіпопротекція, емоційне нехтування дитиною та ін.);

неприйняття вікових змін у дитини в підлітковому віці – неврахування батьками вікових потреб підлітка, висування вимог до його поведінки та використання прийомів виховання, що не відповідають підлітковому віку [7, с. 284–285].

Негативний вплив на дезадаптацію підлітка справляють засоби масової інформації: телебачення та Інтернет. Саме вони на тлі матеріального зубожіння більшої частини населення вкорінюють у свідомість людей нові, “західно-орієнтовані”

стандарту рівня життя, у реальності доступні лише небагатьом. У поєднанні з відсутністю легальних способів заробітку коштів, достатніх для задоволення матеріальних потреб, така “революція домагань”, особливо небезпечна для підліткової свідомості, загрожує ризиком розчарувань, що призводять до різного роду девіацій.

Поряд із суспільно корисною діяльністю та спілкуванням, які є провідними в підлітковому віці, навчання в житті підлітка посідає важливе місце, оскільки він по суті залишається учнем. Незадовільна організація навчального процесу є наступним соціальним чинником, який впливає на дезадаптацію підлітків. Ш. Амонашвілі зазначає, що скудні мотиви навчання, непосильні домашні завдання, приниження гідності, позбавлення особистої думки формують у школярів неприязнь до вчителів, відразу до школи й шкільного життя. Від класу до класу учні тяготіють навчанням, поглиблюються конфлікти між учнями і вчителями, батьками і дітьми [8, с. 27]. Саме неврахування вікових особливостей дітей, перевантажені навчальні програми, непрофесіоналізм педагогів, відсутність індивідуального підходу до кожної дитини спричиняють шкільну дезадаптацію. Характерними особливостями шкільної дезадаптації є неспроможність дитини виконувати запропонований обсяг і досягти бажаної якості навчальної, соціально-психологічної, поведінкової, ігрової та іншої діяльності, без здійснення якої вона не може відповідати соціальній позиції школяра [9, с. 14]. Дезадаптація підлітків характеризується поглибленням негативного ставлення до навчальної діяльності й школи взагалі, нехтуванням нормами та правилами життя шкільного колективу, виявом асоціальних тенденцій поведінки, що відхиляється від норми, підвищеним рівнем тривожності несформованістю комунікативної культури.

Наслідки дезадаптації передбачувані: особисті деформації, недостатній фізичний розвиток, затримка психічного розвитку, типові нервові розлади, самотність, проблеми у взаєминах з дорослими та ровесниками, відчуження від сім'ї та школи, різні за характером залежності, як крайній вияв – суїцид. Причому підліток прагне звернути на себе увагу, викликати інтерес, переключаче увагу з рівня знань на поведінку. Для нього

характерне загострене бажання домогтися власної незалежності у формах, які викликають протидію оточення.

Ліквідувати наслідки дезадаптації можливо через систему соціальної реабілітації, яка передбачає надання доступної і своєчасної кваліфікаційної соціальної, правової, психолого-педагогічної допомоги дезадаптованим підліткам у подоланні їх особистісних проблем і конфліктів з оточенням, створення умов для їх повноцінного розвитку та успішної соціалізації. Практика надання соціальної допомоги й підтримки дезадаптованим підліткам як і в Україні, так і за її межами свідчить про те, що нині нагально стоїть проблема створення й пошуку нових типів установ та форм і методів роботи в них для надання кваліфікованої соціально педагогічної допомоги цій категорії підлітків.

Заклади соціального спрямування, система позашкільної освіти, загальноосвітні навчальні заклади мають значний реабілітаційний потенціал, проте вони лише частково виконують завдання реабілітації соціально дезадаптованих підлітків, їх реабілітаційна діяльність не має систематичного, комплексного характеру та потребує вдосконалення. Тому найбільш сприятливі умови для здійснення соціальної реабілітації дезадаптованих підлітків створені в Центрах професійної підготовки та соціальної реабілітації проблемної молоді, які діють на базі професійних ліцеїв. Основними завданнями таких Центрів є: допрофесійна підготовка дезадаптованих підлітків, створення соціальних умов для нормалізації життєдіяльності, гармонійного та різнобічного їх розвитку, надання допомоги у відновленні соціального досвіду та встановленні соціальних зв'язків, норм поведінки, спілкування, емоційної стабільності, активного соціального життя та адаптації в суспільстві через реалізацію спеціальних реабілітаційних, корекційно-розвивальних програм.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що вивчення причин дезадаптації підлітків потребує комплексного підходу і врахування біологічних, психологічних чинників під час провідної ролі соціальних.

Головними соціальними чинниками дезадаптації підлітків є: порушення прав дитини, соціальна й педагогічна неспроможність сім'ї, негативний вплив засобів масової інформації та незадовільна організація навчального процесу.

Наслідки дезадаптації можливо ліквідувати через систему соціальної реабілітації, яка передбачає реалізацію спеціальних реабілітаційних, корекційно-розвивальних програм у Центрах професійної підготовки та соціальної реабілітації проблемної молоді при професійних ліцеях.

Список використаних джерел

1. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике / Амонашвили Ш. А. – М., 1996. – 127 с.
2. Волков Б. С. Психология подростка / Волков Б. С. – [5-е изд.]. – СПб. : Питер, 2010. – 240 с.
3. Коренев М. М. Нагальні проблеми охорони здоров'я підлітків в Україні / М. М. Коренев // Журнал НАМН України. – 2011. – Т. 17. – № 1. – С. 48–53.
4. Максимова Н. Ю. Курс лекций по детской патопсихологии : учеб. пособие / Н. Ю. Максимова, Е. Л. Милютина. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 576 с.
5. Законодавче забезпечення та реальний стан дотримання прав дитини в Україні : Парламентські слухання 22 груд. 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://static.rada.gov.ua/zakon/hew/par_SL/LsI/sis22.10.10.htm
6. Ремезова В. В. Социально-педагогическая деятельность с неблагополучной семьей в центре социальной помощи детям : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / В. В. Ремезова. – Новгород, 2001. – 166 с.
7. Соціальна педагогіка : словник-довідник / [ред. Т. Ф. Алексеєнко.]. – Вінниця : Планер, 2009. – 542 с.
8. Соціальна педагогіка : теорія і технології : підруч. / за ред. І. Д. Звереві. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 316 с.
9. Сухомлинський В. О. Вибрані твори / Сухомлинський В. О. – К. : Рад. школа, 1976–1977. – 417 с.
10. Федоришин Г. М. Психологічні детермінанти шкільної дезадаптації підлітків : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Федоришин Г. М. – К., 2002. – 234 с.